

E. V. Klopov — V. N. Šubkin — L. A. Gordon a kol.: Socialnoje razvitije rabočego klassa SSSR (Sociální rozvoj dělnické třídy v SSSR)

Moskva, Nauka 1977, 285 s.

V současné době je v marxistické sociologii stále naléhavěji pocítována potřeba komplexního zkoumání obecných rysů dynamiky dělnické třídy, které by obohatilo dosavadní, především teoretické poznání jejího rozvoje a postavení v podmínkách socialismu. Za významný příspěvek lze v této souvislosti považovat sociologické práce srovnávající vývoj sociální struktury v jednotlivých socialistických zemích. Většina takto pojatých prací, které jsou zatím k dispozici,⁽¹⁾ však naznačuje, že toto nové, teoreticky i metodologicky náročné zaměření má mnohá uskalí. Hlavním problémem je skutečnost, že v rámci této problematiky zatím nebylo dosaženo jednotné teoreticko-metodologické koncepce vyhovující potřebám srovnávacího empirického výzkumu. Jedním z předpokladů postupného sjednocení teoretických přístupů a metod zpracování empirického materiálu jsou detailní a mnohostranné národní analýzy vycházející za rámec mechanického popisu směrem k zobecnujícím závěrům. Příkladem takto náročně pojatého rozboru dané problematiky je kniha *Socialnoje razvitije rabočego klassa SSSR*.

Práce je výsledkem dlouholetého badatelského úsilí pracovníků *Institutu mezinárodního dělnického hnutí Akademie věd SSSR*. Některé předběžné závěry, k nimž autoři dospěli, již byly publikovány⁽²⁾ a připomínky, které se v této souvislosti vyskytly, jsou již do recenzované knihy zapracovány. V rámci širokého tématu, jímž je sociální rozvoj dělnické třídy, je práce zaměřena především na ty jeho aspekty, kterým bylo dosud v sovětské odborné literatuře věnováno nejméně pozornosti (kvantitativní růst dělnické třídy, dynamika jejích sociálních a demografických charakteristik, dynamika kvalifikační a vzdělanostní úrovně a rozvoj životního způsobu). Hlavní pozornost je pak věnována procesům, k nimž došlo v šedesátých letech a v první polovině let sedmdesátých. Pro jejich hlubší pochopení jsou zde rovněž charakterizovány hlavní etapy rozvoje dělnické třídy v předešlých desetiletích.

Úvahy a závěry se opírají o bohatý empirický materiál, jehož zdrojem je široký okruh statistických publikací a výsledky celé řady konkrétních výzkumů. Statistické údaje, které autoři považují za základní pro pochopení procesů rozvoje dělnické třídy, jsou shrnuty do zvláštní tabulkové přílohy.

Kniha je formálně rozdělena do tří částí, které jsou věnovány následujícím tematickým okruhům:

- I. Sociální a demografické aspekty kvantitativního růstu dělnické třídy
- II. Zvyšování kvalifikační a vzdělanostní úrovně dělnické třídy. Dynamika profesního složení.

(1) Uvedme například Wesolowski, W. — Rutkevič, M. N.: *Problemy razvitija socialnoj struktury v Sovětskom sojuze i v Poľše*. Moskva 1976; Mikulskij, K. I.: *Klassovaja struktura obščestva v stranach socializma*. Moskva 1976; *Socialnoje razvitije rabočego klassa v socialističeskich stranach*. (Sborník) Moskva 1978; Andorka, R. — Zagórski, K.: *Ruchlivość społeczno-zawodowa na Węgrzech i w Polsce*. Warszawa 1978.

(2) *Voprosy filosofii* 1969, No. 7; 1972, No. 2; *Rabočij klass i sovremennyyj mir*, 1973, No. 2, 3, 6; 1976, No. 2; L. A. Gordon — E. V. Klopov: *Socialnoje razvitije rabočego klassa SSSR*. Moskva 1974; *Socialno-ekonomičeskije problemy istorii razvitogo socializma v SSSR*. (Sborník, stať E. V. Klopova) Moskva 1975; L. A. Gordon — E. V. Klopov — L. A. Onikov: *Čerty socialističeskogo obraza žizni: byt gorodskich rabočich včera, segodnja, zavtra*. Moskva 1977.

III. Zvyšování životní úrovně a kvality způsobu života („bytu“)(3) pracujících.

V první části jsou rozebírány sociálně třídní, demografické a územní pohyby, k nimž docházelo v sovětské společnosti od počátku jejího budování, se zvláštním zřetelem k poslednímu desetiletí. Uvedené procesy jsou zkoumány především z hlediska utváření sociálně demografické struktury dělnické třídy. Dělnická třída je zkoumána jako společenská třída přijímající do svých řad příslušníky ostatních společenských skupin, jako sebereprodukcující se společenská třída a jako reprodukční základna některých společenských skupin (především technické inteligence).

Autoři docházejí k závěru, že ve vývoji dělnické třídy se zcela zřetelně projevuje všeobecná tendence ke zvyšování absolutního i relativního počtu těch jejích příslušníků, jejichž původ je dělnický. „Dělnická třída se v současném období v zásadě skládá z lidí, kteří jsou zapojeni ve výrobním procesu i několik desetiletí a navíc je stále častěji doplňována z dělnického prostředí. Znamená to tedy, že údaje o početním růstu dělnické třídy nyní daleko přesněji a adekvátněji odrážejí proces neustálého zesilování vlivu této třídy na všechny stránky našeho života. Je to především proto, že v sociálním složení dělnické třídy lze pozorovat daleko větší stejnorodost než kdykoliv dříve. Není proto třeba vydávat tolik tvůrčí energie na adaptaci nových příslušníků a lze daleko více této energie vydávat na bezprostřední tvorbu materiálních a duchovních hodnot, na prohlubování a upevňování vymožeností socialismu a na vytváření podmínek pro přechod ke komunismu.“ (s. 28). Do budoucnosti autoři předpokládají, že další rozvoj dělnické třídy v SSSR se bude uskutečňovat spíše v oblasti kvality než v dalším zvyšování její početnosti.

Druhá část je věnována vzájemnému vztahu kvalifikační struktury a dynamiky profesního složení dělnické třídy. Tato část práce je pozoruhodná především z hlediska metody přístupu k empirickému materiálu. Je příkladem detailní a mnohostranné analýzy dat různé povahy a původu, která jsou v rámci dané problematiky k dispozici. Východiskem rozboru jsou údaje sestavené na základě tarifně kvalifikačních katalogů, jejichž prostřednictvím jsou srovnávána odvětví národního hospodářství a jednotlivá odvětví průmyslu. Podrobnější informace je pak dosaženo porovnáním uvažovaných ukazatelů v jednotlivých profesích respektive skupinách profesí. Pro názornější představu o přístupu k problému a použitých metodách analýzy se podrobněji zmíníme o kapitole věnované problematice pohybu dělnických kádru mezi jednotlivými profesemi či skupinami profesí.

Východiskem úvah jsou zde údaje o věkové struktuře pracovníků zabývajících se převážně fyzickou prací, které byly shromážděny v rámci sčítání lidu v roce 1970. Na základě sekundární analýzy tohoto materiálu vymezili autoři celkem 13 typů profesí lišících se věkovou strukturou, které lze shrnout do čtyř základních skupin. 1. profese s převahou mládeže, 2. profese, jejichž věková struktura se výrazně neliší od průměrných věkových charakteristik pracovníků zabývajících se převážně fyzickou prací, 3. profese s převahou dělníků středního věku(4) a 4. profese s převahou starších dělníků. Na základě analýzy takto vymezených typů profesí a při využití dalších údajů některých empirických výzkumů formulovali autoři schéma, podle něhož se vyvíjí profesní struktura dělnické třídy. Mechanismus tohoto vývoje si „lze představit takto: nejintenzivnější je pohyb mezi profesemi v nejmladších vrstvách dělnické třídy, a to především ve skupinách profesí, které vykazují nízkou složitost práce. Značně menší je tento pohyb ve starších věkových skupinách a v profesích, které jsou spojeny s tvůrčí prací, kde převládají zvýšené nároky na úroveň profesní přípravy a všeobecnou úroveň dělníků.“ (s. 94)

Přesuny dělníků mezi profesemi mají kromě negativních rysů, jako je například nefunkční fluktuace pracovních sil, i své kladné stránky. Především umožňují formovat takovou strukturu dělnických profesí, která ve větší či menší míře odpovídá potřebám společenské výroby vznikajícím v důsledku vědeckotechnického po-

(3) Kategorii „způsobu života (životního způsobu)“ lze v ruštině vyjádřit dvěma pojmy: „byt“ a „obraz žizni“. Jejich význam však není totožný. V pracích L. A. Gordona a E. V. Klopova se pojem „byt“ vztahuje k mimopracovním aspektům života, zatímco „obraz žizni“ je zpravidla používán pro označení celého komplexu životních činností. Blíže o tom viz L. A. Gordon — E. V. Klopov: *Člověk po práci* Praha. Svoboda 1975, s. 15–20.

(4) Skupiny profesí 2. a 3. se vyznačují vysokým podílem dělníků středního věku. Skupina 3. se liší od skupiny 2. nízkými podíly starších a mladších dělníků.

kroku. Neméně důležitý je i sociální aspekt tohoto procesu, neboť je jednou z cest, jíž člověk hledá a nalézá své místo v životě a společnosti. „Nelze ponechat stranou sociální a ekonomický význam takových jevů, jako je pohyb z jedné profese do druhé, z výroby, kde práce po obsahové stránce vzdělanou mládež neuspokojuje, na pracovní místa, která zaručují dostatečně vysokou úroveň tvůrčí práce (...). Ještě většího významu nabývají tyto procesy v období vědeckotechnické revoluce, kdy zvyšování kvalifikace v rámci profese a přechody dělníků do nových skupin profesí, odpovídajících novým podmínkám a novým potřebám výroby, se stávají objektivním předpokladem sociálně ekonomického rozvoje socialistické společnosti a opakované zvyšování profesionální úrovně a vzdělanosti dělníků se stává obecnou zákonitostí jejich pracovní „kariéry“.“ Na základě uvedených zjištění dospívají autoři k závěru, že důležitým úkolem, před nímž sovětská společnost v současné etapě svého rozvoje stojí, je „zvýšení plánovitosti procesů pohybu dělnických кадрů a zvýšení úrovně jejich řízení.“ (s. 100–101)

Třetí a poslední část práce je věnována problematice životní úrovně a způsobu života (bytu). Autoři kladou důraz na vzájemnou souvislost obou oblastí a podtrhují složitost vztahů mezi nimi. Zdůrazňují, že charakter způsobu života není závislý pouze na výši životní úrovně v úzkém významu tohoto pojmu, ale na celém systému životních podmínek. Významnou roli zde hraje celková ideově hodnotová atmosféra sovětské společnosti, která je určována politicko-výchovnou činností komunistické strany.

Z hlediska povahy výchozí datové báze, jejího zpracování a dalších metod použitých při interpretaci je tato část práce pojata celkem tradičně a na rozdíl od předešlých oddílů zde nenalézáme zásadně nový přístup. Jedna z kapitol této části práce je věnována základním změnám v životní úrovni, k nimž docházelo v průběhu budování sovětské společnosti a které jsou zvláště výrazné v posledních desetiletích. Text je dokumentován obvyklými ukazateli, jako je růst reálných příjmů, spotřeba základních potravin na jednoho obyvatele, struktura rodinných výdajů apod. Další kapitoly jsou věnovány růstu mezd a jejich postupnému vyrovnávání mezi jednotlivými skupinami dělníků a ostatních zaměstnanců, zdokonalování sociálního a důchodového zabezpečení, zkracování pracovní doby a problematice využívání volného času.

Závěrečné úvahy o dalších úkolech, před jejichž řešením sovětská společnost dosud stojí, vyúsťují ve zjištění, že „přeměna práce a způsob života v činnosti odrážející harmonický a všestranný rozvoj osobnosti je zatím pouze tendencí a nikoli potvrzenou skutečností. Je to však tendence, která určuje hlavní perspektivu rozvoje socialistického životního způsobu“ (s. 219).

* * *

Recenzovaná práce je nová svým přístupem k empirickému materiálu, a to především snahou autorů překonat parciální charakter ukazatelů používaných ve statistikách i v některých úzce zaměřených výzkumech. O propojení statistických údajů s údaji konkrétního empirického výzkumu se členové autorského kolektivu L. A. Gordon a E. V. Klopov pokusili již ve své práci *Člověk po práci*. (5) Materiál získaný výběrovým šetřením zaměřeným na oblast životních podmínek a využití volného času v dělnických rodinách zde byl rozšířen a doplněn statistickými údaji. Jako efektivnější, nesporně však náročnější, se jeví postup, který byl zvolen v předkládané práci — od globálních údajů ke konkrétnějším. Touto konfrontací statistických a výzkumných materiálů se do značné míry podařilo postihnout mnohotvárnost a hlubší souvislosti dlouhodobých procesů sociálního rozvoje dělnické třídy v SSSR. Členění práce do tří částí odpovídajících základním tematickým okruhům je ovšem nadále poplatné tradiční struktuře statistických a sociologických publikací (sociálně demografická struktura; vzdělání a kvalifikace; životní úroveň a způsob života). Přestože autoři zdůrazňují vzájemné sepětí uvedených oblastí, vedlo formální rozdělení práce do tří samostatných celků k více či méně nezávislému zpracování každého z nich. Zvolený postup je však nutným krokem v postupu směrem k empiricky podložené teoretické syntéze překračující dosavadní roztržičnost poznání a umožňující vymezit určující podmínky sociálního rozvoje dělnické třídy. Předmětem další etapy práce na tomto poli zkoumání by zřejmě mělo být postupné pokrývání dosud existujících datových mezer a především hledání cest hlubšího pro-

pojení různých okruhů dat na základě spíše problémového než tematického členění zkoumané problematiky.

Práci *Socialnoje razvitije rabočego klassa v SSSR* je třeba hodnotit především z hlediska metodologického — jako příklad promyšlené kvalitativní analýzy empirického materiálu poskytující sociologický pohled na problémy rozvoje dělnické třídy. V tomto smyslu význam práce překračuje hranice země svého vzniku, neboť kromě bohaté empirické evidence o životě sovětské dělnické třídy přináší mnoho stimulů pro zaměření badatelské činnosti v ostatních socialistických zemích. Materiály takového povahy lze považovat za solidní základ srovnávacího výzkumu, který umožňuje formulovat obecné a přitom empiricky dokumentované závěry.

Jadwiga Śanderová

Francis Stuart Chapin, Jr.: Human Activity Patterns in the City. Things People Do in Time and in Space (Vzorce činností lidí ve městě. Co dělají lidé v čase a prostoru)

New York, John Wiley and Sons 1974, 272 s.

Kniha F. Stuarta Chapina mladšího je věnována městskému způsobu života. Zabývá se tím, jakými činnostmi lidé řeší své problémy a jaké role přitom zaujmají. Základním nástrojem analýzy je přitom studium činnosti v jejich časoprostorovém rámci.

F. Stuart Chapin mladší je uznávaným sociologem města, který problémy městského způsobu života řeší v souvislosti s problematikou městského a regionálního plánování. Těto problematiky jsou též věnovány jeho nejdůležitější práce, například *Urban Growth Dynamics* (Dynamika růstu města), *Urban Land Use Planning* (Plánování využití půdy ve městě), *Across the City Line* (Za hranicemi města) a poslední kniha *Blackways in the Inner City* (Chmurné vyhlídky vnitřního města).

Recenzovaná publikace se problematikou městského způsobu života a jeho modelováním nezabývá v celé jeho šíři. Je shrnutím teoretických, metodologických i meritorních výsledků několika empirických výzkumů realizovaných především ve washingtonské metropolitní oblasti v roce 1968. Problematika městského způsobu života není proto řešena ve všech nezbytných historických, kulturních a především třídních souvislostech, ale zúženě, s akcentem na užití prostoru a času, přičemž analýza v podstatě nepřekračuje rámec behavioristické metodologie.

Východiskem je zcela jednoznačně a neproblémově jedinec se svými zájmy, motivy k jednání i individuálními dispozicemi, zatímco subjekty způsobu života vyššího řádu — třídy, politické strany, společenské instituce i různá poloformální společenství — jsou opomíjeny nebo je jejich činnost (zejména pokud jde o instituce) redukována na pouhou podmínku činnosti jednotlivců. Chapin sice pokládá za nezbytné zkoumat prostřednictvím individuálního chování i instituce vyššího řádu, například rodinu, gang, církev, avšak pro „pochopení aktivity těchto segmentů metropolitní komunity je nezbytné odvodit vzorce jejich chování z chování jednotlivců“ (s. 11). Autor v podstatě redukuje třídy, vrstvy, instituce a organizace na statistické agregáty jedinců, přičemž řada důležitých problémů, například zájmy a hodnoty ztělesňované třídami, skupinami i institucemi (ovlivňující chování jednotlivců), zůstává zcela na pomezí badatelského zájmu. Koncepce výzkumu je ovlivněna spíše psychologickou a sociálně psychologickou literaturou než ekonomickými a obecně sociologickými teoriemi.

Toto zúžení pojetí utváření způsobu života obyvatel ve velkých městech je zřetelněji patrné z paradigmatu kauzálního ovlivnění vzorců činností, tak jak je autor uvádí na s. 33 své knihy (viz obr. 1).

Chapinova publikace dokumentuje pozvolný přechod od staršího pojetí chování v behaviorálně orientované sociální psychologii (G. H. Mead) k novějšímu skinnerovskému pojetí, konceptualizujícímu akt chování prostřednictvím „operačního podmiňování“. Jestliže ve starší sociálně psychologické škole představuje prostředí jen příležitost pro akt vlastního chování, ale nevyvolává jej, ve Skinnerově interpretaci je doceněna i podmíněnost chování stimulačními vlivy prostředí, které má, řečeno poněkud jinou terminologií, socializační vliv. V tomto pojetí, jak zdůraznily již studie Hägerstranda, je možné popsat strukturu aktivit daleko spíše v termínech přinucení než svobodné volby.